

کانون‌ها و ویژگی‌های کتابت در خراسان بزرگ: دوره تیموریان و صفویان

وحید توسلی | حبیب‌الله عظیمی

هدف: شناخت کانون‌ها و آداب کتابت نسخه‌های خطی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموری و صفوی که از مهم‌ترین کانون‌های کتابت و استنساخ در ادوار مختلف تاریخی ایران است.

روش‌شناسی: به‌روش سندی کتابخانه‌ای و نسخه‌پژوهی، انجامه (رقم کاتب) ۴۵۰۰۰ نسخه خطی فهرست‌شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌هایی که محل و تاریخ کتابت آنها در خراسان بزرگ و در دوره‌های تیموری و صفوی بود شناسایی شد که شامل ۴۴ نسخه خطی گردید. سپس براساس هدف و محل کانون‌های کتابت و استنساخ خراسان بزرگ ویژگی‌های مربوطه مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها: از میان جامعه مورد بررسی تعداد ۲۸ نسخه (۶۴٪) مربوط به کانون دانشمندان، همچنین ۱۰ نسخه (۲۳٪) مربوط به کانون دیوانی، و ۶ نسخه (۱۳٪) مربوط به کانون وراقان بود. در کانون دانشمندان حاشیه‌نویسی ۸۹٪ و تصحیح ۹۲٪؛ در کانون دیوانی زیبانویسی ۹۰٪ در صد و کیفیت خط (عالی و ممتاز) ۷۰٪ و تزیینات ۸۰٪؛ و در کانون وراقان زیبانویسی ۶۷٪، کیفیت خط (خوش) ۶۷٪، و غلط‌املاهی ۱۰۰٪ دیده شده است.

نتیجه‌گیری: با مطالعه ویژگی‌ها و آداب کتابت هر کانون می‌توان به اهداف، علل شکل‌گیری، و محل کتابت نسخ پی برد.

کلیدواژه‌ها

استنساخ، تیموریان، صفویان، خراسان بزرگ، نسخه خطی، کتابت، تاریخ، نسخه‌نویسی

کانون‌ها و ویژگی‌های کتابت در خراسان بزرگ: دوره تیموریان و صفویان

وحید توسلی^۱
حبیب‌الله عظیمی^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۳/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۸/۰۱

مقدمه

کانون نسخه‌نویسی خراسان بزرگ یکی از پایگاه‌های غنی فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی است که پایه و مایه‌ای بس کهن و اصیل دارد و سالیان درازی بر قلمرو تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده است. نسخه‌های دست‌نویس و کتاب‌های ارزنده‌ای که معرف حشمت و شکوه این سرزمین است می‌تواند زوایای علمی و هنری این سرزمین را به نمایش گذارد.

ثمره شبکه‌های نسخه‌نویسی، هزاران نسخه خطی بوده است که آنها را از چند منظر می‌توان بررسی کرد: (۱) تاریخی، (۲) اعتبار صحت مندرجات، مطالب و کیفیت ضبط کلمات و چگونگی ثبت عبارات، و اینکه مؤلفان یا شاگردان‌شان یا کاتبی آگاه به اصول و موازین آنها را کتابت کرده است، (۳) از نظر مقابله و عرض یا مؤلف و دانشمندی که آنها را سماع کرده است، و (۴) وجود حواشی و تعلیقات و امضا. گروه‌بندی نسخه‌های خطی، بحث انواع کانون‌های کتابت را پیش می‌کشد که از دیدگاه تصحیح، پژوهش و شناخت بهتر نسخه‌های خطی ارزنده است (مایل هروی، ۱۳۶۹).

کانون‌های کتابت و استنساخ به‌عنوان اصلی‌ترین مراکز تهیه و توزیع نسخه‌های خطی و رواج علم در دوره‌های اسلامی براساس انگیزه‌های دینی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی شکل گرفته است. کاتبان و نسخه‌نویسان در هریک از کانون‌ها، آداب و اصولی را در کتابت رعایت می‌کردند که از راه بررسی تاریخی و مراجعه به اصل

۱. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، مدیر مرکز اسناد پژوهشکده نوین شهر معنوی‌تامن (نویسنده مسئول)
tavassoli@s3c.ir
۲. عضو هیأت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
azimi@nlai.ir

نسخه‌های خطی می‌توان آنها را بازشناخت. با توجه به اینکه بخشی از نسخه‌های خطی و آثار دوره‌های تیموریان و صفویان در درگیری‌های فرقه‌ای و مذهبی ناحیه خراسان از میان رفته است. لذا مسئله اصلی پژوهش حاضر، شناخت کانون‌های استنساخ و کتابت (دانشمندان، کانون دیوانی، وراقان) و آداب کتابت نسخه‌های خطی در خراسان بزرگ در این برهه تاریخی است.

با توجه به ویژگی‌های این کانون‌ها و شبکه‌های حوزه استنساخ و نسخه‌نویس، که هرکدام دارای آداب ویژه‌ای بودند می‌توان هدف، علت‌های شکل‌گیری، و محل کتابت آنان را مشخص کرد. منظور از آداب کتابت، بازشناسی و بازیابی مشخصاتی از کاتب، زمان، و محل استنساخ در انجامه نسخه‌های خطی، یادداشت‌های ظهریه، حواشی کتاب، خط، و تزئینات است.

در این دوره، آن‌چنان که باید رغبتی به خواندن کتاب‌های اصیل قدیم، متون علمی، و تاریخی نبود. نوشتن متونی که جوهرمایه مملکت‌مداری صفویان و وسیله پیشرفت حکومت و نشر عقاید و نظام فکری آنان بود مجال نگذاشت که ایرانیان به آثار قدیم و افکار گذشته خود بپردازند و متون کهن را از کنج فراموشی به در آورند (افشار، ۱۳۴۷). پژوهشگران با مرور مقالات و کتاب‌های منتشرشده در سال‌های گذشته نتوانستند به آثار پژوهشی اصیلی دست یابند که در آنها با بررسی نسخه‌های خطی، کانون‌های استنساخ خراسان بزرگ در عهد تیموری و صفوی را بررسی کرده باشد و صرفاً پژوهش‌هایی شناسایی شد که به صورت نظری اشاراتی به این موضوع داشتند. در ادامه، مطالبی که می‌تواند در تحلیل یافته‌های پژوهش مورد استفاده قرار گیرد و ارتباطی هر چند اندک با پژوهش حاضر دارد، به تفکیک هر کانون ذکر شده است.

• کانون دانشمندان

مایل هروری (۱۳۸۰، ص ۱۴۷) معتقد است که دانشمندان و طالبان علم - که با شیوه و قابلیت‌های خود به نشر و تکثیر فرهنگ می‌پرداختند - اگرچه نتوانستند نسخه‌های نفیس هنری در حوزه نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی تهیه کنند اما توانستند صدها و هزاران نسخه مضبوط و استوار کتابت و استنساخ کنند. کتابت یا استنساخ کتاب‌ها از اموری بوده که بر اعتبار دانشمندان می‌افزوده و دانش آنان را مستحکم می‌کرده است. جامع‌ترین توصیف از نسخه‌نویسی دانشمندان را عباس قمی (۱۳۵۸ق، ص ۴۲۵) بیان داشته است: "ورقت، حرفه‌ای بود که بسیاری از علما برای خود برگزیده بودند

و وظیفه آنان استنساخ کتب، تصحیح، تجلید و فروش آنها بود.

مدارس از اصلی‌ترین کانون‌های استنساخ دانشمندان بودند. از مدارس دوره تیموری خراسان بزرگ که در منابع از آنها یاد شده است می‌توان به این مدارس اشاره کرد: مدرسه امیر علیشیر نوایی به نام اخلاصیه (خواندمیر، ۱۳۷۸، ص ۶۴ و ۱۵۴)، مدرسه غیاثیه خرگرد (۸۴۸ق.)، مدرسه ملکه آغا بنت خضر اوغلاندر بلخ (خواندمیر، ۱۳۳۳، ص ۶۲۹/۳)، مدرسه تومان آغادر قصبه کوسویه هرات (سمرقندی، ۱۳۴۲، ص ۱۲۴ / ۲)، مدرسه مولانا لطف‌الله صدر در هرات (خواندمیر، ۱۳۳۳، ص ۶۳۹/۳). مدرسه مولانا جلال‌الدین محمد قاننی در جنب مسجد جامع هرات مشهور به مدرسه پیشبرد (خواندمیر، ۱۳۲۴، ص ۱۰۴)، مدرسه امیر قربان شیخدر هرات (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ص ۷۱۷ / ۶)، مدرسه گوهرشاد، مدرسه پریزاد از نزدیکان شاهرخ و مدرسه یوسف خواجه (۸۴۳ق.) در مشهد، مدرسه میرزا الغ‌بیک در سمرقند، مدرسه امیر فیروزشاهی و مدرسه بیگه سلطان‌بیگم زوجه سلطان حسین بایقرا در هرات که به نام پسرش بدیع‌الزمان میرزا به "بدیعیه" شهرت یافته است (صفا، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۸۳). با حاکمیت صفویان، پررونق‌ترین و باشکوه‌ترین مدارس علمیه با بهترین امکانات وقفی پا به عرصه وجود گذاشتند. مدارس علمیه نواب، حاج حسن، باقریه، فاضل‌خان، پایین‌پا، میرزا جعفر، خیرات خان، ابدال خان، عباسقلی خان، و ملاتاج از یادگارهای این دوران هستند (پسندیده، ۱۳۸۵، ص ۵۵).

فدایی (۱۳۸۶، ص ۱۳) مبانی آموزشی، تعلیم و تعلم و تأکید بر نگارش و کتابت را از دیگر انگیزه‌های استنساخ در کانون دانشمندان دانسته و بیان داشته است که نسخه‌نویسی در مراکز آموزشی، اعم از مدارس، مساجد، خانقاه‌ها، نظامیه‌ها و مراکز علمی مانند رصدخانه‌ها انجام می‌شده است. همچنین، بشری (۱۳۹۰) به این نکته اشاره کرده است: "در کانون دانشمندان، کتبی که در حیات پدیدآورشان استنساخ و تکثیر می‌شده‌اند، بعضاً این امتیاز را داشته‌اند که به نظر مؤلف برسند. نسخه‌هایی که در چنین شرایطی تولید می‌شده‌اند اغلب دارای یک یا چند گواهی بودند که نشانگر نظارت پدیدآور بر روند استنساخ بوده است".

• کانون دیوانی

مرور منابع درباره کانون‌های دیوانی خراسان در این دوره‌ها بیانگر پیشینه اندک در این حوزه است. با وجود این، کانون‌های دیوانی و کتابخانه‌های سلطنتی از مراکز و کانون‌های مهم خراسان بزرگ هستند که تحت نظر و حمایت دربار فعالیت می‌کردند.

به گونه‌ای که در عریضه احمدبن عبدالله حجازی در باب کتابخانه‌های دیوانی تیموریان آمده است: "در کتابخانه هریک از ایشان [امیران تیموری: ابراهیم سلطان، بایسنغر، الغیبیک، شاهرخ میرزا] جماعتی از فضلا- از ناسخ، مذهب، مصور و صحاف- بودند که ایشان را در عالم نظیری نبود" (نجیب اوغلو، ۱۳۸۹، ص ۲۸۸). مایل هروی (۱۳۷۲) معتقد است کاتبان از اعضای لاینفک دربارها و دارای قدر و منزلت سیاسی و اجتماعی بودند و ده‌ها نسخه مصور مذهب در کتابخانه‌های دیوانی ساخته و پرداخته می‌شد. در شهر مشهد بهرام میرزا (-۹۵۶ق.) و پسرش ابراهیم میرزا از شاهزادگان صفوی کتابخانه عظیمی داشتند.

• کانون وراقان

متواری سورکی (۱۳۸۴، ص ۵۸) در پژوهش خود به این یافته رسید که کانون وراقان نسخه‌های خطی توسط کاتبان و خوش‌نویسان حرفه‌ای شکل گرفته و کاتب نسخه با دریافت اجرت به این کار می‌پرداخت. این نسخه‌ها ممکن بود آرایشی باشند که در اصطلاح به آنها تحریری می‌گویند. مایل هروی (۱۳۶۹، ص ۴۰) بیان داشته است: "خوش‌نویسان در دوره‌های تیموریان و صفویان بیشتر خصیصه‌های زیبایی‌شناسی و هنری مد نظرشان بود و به سنت‌های علمی سماع دادن، مقابله کردن و به عرض رسانیدن در نسخه‌نویسی کمتر توجه می‌کردند." با وجود این، وفادار مرادی (۱۳۸۰) در پژوهش خود دریافت که از سده نهم، خوش‌نویسی و بعضاً تندنویسی جز عادات و آداب نسخه‌نویسی شد.

همچنین، تفکیک امور مربوط به نسخه‌پردازی در کانون نسخه‌نویسی دیوانی سبب تقویت این امور در کانون وراقان نیز شد، به طوری که هریک از اصناف مرکب‌ساز، مجلد، کاغذگر، مذهب و خطاط برای گسترش و پیشرفت شغل خود دقت بیشتری می‌کردند و این کارها حالت تخصصی پیدا کرد. در دوره صفوی، اصناف شاغل به نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی در مکانی وسیع، اما جدا از هم، کانون نسخه‌پردازی وراقان و کتاب‌فروشان را اداره می‌کردند. همچنان که محمدعلی صحاف در اصفهان به کار جلدسازی، میرعرفان به کتاب‌فروشی، و زین‌العابدین خوزانی به مرکب‌فروشی اشتغال داشتند (دولت‌شاه، ۱۳۶۶، ص ۳۱۳).

با بررسی پیشینه پژوهش مشخص می‌شود که خراسان بزرگ در طول تاریخ از مراکز گسترش علم و فرهنگ اسلامی بوده و هزاران نسخه خطی در آن تألیف و کتابت شده است، اما کمتر پژوهشی به تحلیل ویژگی‌های کتابت و استنساخ در اصل

نسخه‌های خطی پرداخته است. به همین دلیل، در پژوهش حاضر به این مهم پرداخته شد.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است که با روش سندی-کتابخانه‌ای انجام شد. با توجه به اینکه کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد مقدس به‌عنوان یکی از مراکز دینی و علمی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموریان و صفویان شناخته می‌شود منابع این کتابخانه به‌عنوان جامعه آماری در نظر گرفته شد. ابتدا با بررسی انجامه (رقم کاتب) در ۴۵۰۰۰ نسخه خطی فهرست‌شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، تعداد ۴۴ نسخه خطی که کانون کتابت آنها توسط کاتب مشخص شده بود شناسایی شد و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت (۲۸ نسخه مربوط به کانون دانشمندان، ۱۰ نسخه مربوط به کانون دیوانی و ۶ نسخه مربوط به کانون وراقان).

یافته‌ها

• کانون‌های کتابت و استنساخ

با توجه به کاربرد و نوع بهره‌برداری که از استنساخ نسخه‌های خطی مد نظر بود مراکزی با نام کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی شکل گرفت که مطابق با پیشینه پژوهش می‌توان دریافت که بخش اعظم نسخه‌های خطی در میان سه کانون نسخه‌نویسی واقع شده‌اند: (۱) کانون دانشمندان که شامل نسخه‌های مدرسی و برای تعلیم و نشر دانش تألیف می‌شوند؛ (۲) کانون دیوانی که برای حکام و سلاطین در دربار و دیوان فعال بود؛ (۳) کانون وراقان که کاتب با دریافت دستمزد یا برای فروش اقدام به کتابت نسخه‌های خطی می‌کرد. در جدول ۱ کانون‌های نسخه‌نویسی، علت‌های شکل‌گیری، و محل کتابت نشان داده شده است.

جدول ۱. کانون‌های نسخه‌نویسی در تمدن اسلامی

کانون‌های نسخه‌نویسی	علت‌های شکل‌گیری	محل کتابت
دانشمندان	درسی، تعلیم و تربیت	مدرسه، مسجد، خانقاه
دیوانی	تبلیغات، فرهنگی و سیاسی حکومت	دستگاه‌های رسمی حکومتی، دیوانی
وراقان	اقتصادی	بازار وراقان، حجره‌های کتاب‌فروشان، محل شخصی کاتب

با توجه به یافته‌های جدول ۱ و پس از بررسی جامعه پژوهش (۴۴ نسخه خطی) که دارای کامل‌ترین مستندات مربوط به کانون‌های نسخه‌نویسی خراسان بزرگ در دوره مورد بررسی بودند کانون‌های نسخه‌نویسی شناسایی شد که اطلاعات آن در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. توزیع فراوانی کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموری و صفوی

ردیف	کانون‌های نسخه‌نویسی	تعداد	درصد
۱	دانشمندان	۲۸	۶۴
۲	دیوانی	۱۰	۲۳
۳	وراقان	۶	۱۳

همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، بیشترین کانون استنساخ مربوط به کانون دانشمندان با ۶۴ درصد و کمترین آن مربوط به کانون وراقان با ۱۳ درصد است.

• ویژگی‌های نسخه‌های کانون دانشمندان

در این پژوهش، ۲۸ نسخه خطی (۶۴ درصد) مربوط به کانون دانشمندان بود. با بررسی دقیق این نسخه‌ها مشخص شد نسخه‌های کتابت‌شده در فاصله سال‌های ۸۲۲ق. تا ۱۱۲۲ق. در مدارس کتابت‌شده که شامل این مراکز است: مدارس سلطان الغ بیگ و امیرترخان در سمرقند؛ مدارس پایین‌پا، فاضل‌خان، خیراتی‌یه، سمیعیه، جعفریه، عباسیه، چهارباغ، فاضلیه و پریراد در مشهد؛ مدارس امیرفیروز شاه، سبیرامان، پابوس و سلطان آغا در هرات؛ مدرسه امیر عرب بخارا؛ مدرسه شرفیه سبزواری و مدرسه‌ای در نیشابور. در جدول ۳ توزیع فراوانی نسخه‌های خطی کتابت‌شده در کانون‌های کتابت دانشمندان در خراسان بزرگ آورده شده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

مشهد		سمرقند		هرات		سبزواری، نیشابور و بخارا	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۴	۵۰	۷	۲۵	۴	۱۴	۳	۱۱

همان‌طور که مشاهده می‌شود مشهد با ۱۴ نسخه خطی (۵۰ درصد)، محل کتابت بیشترین نسخه خطی در کانون دانشمندان است و سبزووار، نیشابور و بخارا هر کدام با یک نسخه خطی (در مجموع ۱۱ درصد) دارای کمترین نسخه خطی استنساخ‌شده کانون دانشمندان هستند.

بررسی دقیق نسخ خطی کانون دانشمندان نشان داد که غلط‌نویسی به‌ندرت و تندنویسی، زیبانویسی و تزیینات در نسخه‌های این کانون مشاهده نشد. از مجموع نسخه‌های مورد بررسی ۲۵ عدد (۸۹ درصد) از نسخه‌های کانون دانشمندان حاشیه‌هایی مانند تصحیح و مقابله، توضیح لغات و شرح عبارات متن داشتند که توزیع فراوانی آنها در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی ویژگی‌های حاشیه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

تصحیح کاتب		رکابه		توضیح لغات		شرح عبارت		ذکر نام منبع	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۹۲	۲۳	۹۲	۲۳	۴۸	۱۲	۷۶	۱۹	۴۴	۱۱

طبق یافته‌های جدول ۴ تصحیح متن ۲۳ عدد (۹۲ درصد) از نسخه‌های حاشیه‌دار، توسط خود کاتب انجام شده و نشان آن "صح و ص" است که شامل تصحیح اغلاط املائی و سقطات متن است. همچنین ۱۲ عدد (۴۸ درصد) از حواشی نسخه‌های کانون دانشمندان دارای توضیح لغات بوده و ۱۱ عدد (۴۴ درصد) از این حواشی نام منابعی همچون: "قاموس، صحاح‌اللغه، کنزاللغه، شرح مفتاح، و شرح ارشاد" را ذکر کرده‌اند. علاوه بر آن، ۱۹ عدد (۷۶ درصد) دارای شرح عبارات متن با نشانه‌هایی چون: "منه، منه رحمه‌الله، منه دام‌ظله، منه حفظ‌الله، منه سلم‌الله، منه قدس سره، مد ظله، فتح سلم‌الله، ..." در حاشیه بوده و ۲۳ عدد (۹۲ درصد) نسخه‌ها دارای رکابه است.

ویژگی‌های انجامه در نسخه‌های کانون دانشمندان در جدول ۵ نشان داده شده است. بیشترین فراوانی تاریخ نسخه‌های مورد بررسی شامل روز، ماه، و سال است و در رابطه با شکل انجامه بیشترین آن شامل شکل مثلث است.

جدول ۵. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

شکل انجامه (مثلاً)		جمله دعایی		ذکر نسخه مآخوذ		تاریخ انجامه (روز، ماه، سال)	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۶۱	۱۸	۴۶	۱۳	۱۱	۳	۴۶	۱۳

همچنین، در حدود نیمی از نسخه‌ها متغیرهای مورد بررسی در انجامه مشاهده شد به جز متغیر نسخه مآخوذ که با ۳ عدد (۱۱ درصد) کمترین مقدار را در انجامه‌ها به خود اختصاص داده است.

• ویژگی‌های نسخه‌های کانون دیوانی

با بررسی نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در دوره‌های تیموری و صفوی، تعداد ۱۰ نسخه از کانون دیوانی براساس شواهد نسخه‌شناسی، مانند انجامه کاتب و تزیینات مربوط به زمان کتابت، مشخص شد که در کانون دارالسلطنه هرات و در فاصله سال‌های ۸۲۳ق. تا ۱۰۷۵ق. استنساخ شده‌اند. برخی کاتبان این نسخه‌ها از مشهورترین کاتبان و خوش‌نویسان درباری بوده‌اند؛ از جمله قرآن شماره ۱۵۸۷ به کتابت بایسنغر میرزا، قرآن شماره ۱۵۳ به کتابت عبدالله طباطبائی هروی، نسخه شماره ۱۰۵۷۹ به کتابت جعفر بایسنگری، نسخه شماره ۱۰۲۴۱ به کتابت میرعلی هروی، نسخه شماره ۸۰۵۸ به کتابت یاری کاتب، و نسخه شماره ۱۰۲۴۲ به کتابت سلطان‌علی مشهدی. در نسخه‌های این کانون متغیرهای حاشیه‌نویسی همچون تصحیح و مقابله مشاهده نشد. درصد فراوانی هر کدام از ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی

نسخه‌های نثر		کتابت مستقل		تزیینات		کتابت دفتری		کیفیت خط		رکابه		زیبانویسی	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۶۰	۶	۱۰۰	۱۰	۸۰	۸	۱۰۰	۱۰	۷۰	۷	۶۰	۶	۹۰	۹

بر اساس جدول ۶ می‌توان دریافت که ۸ عدد (۸۰ درصد) از نسخه‌های یافت‌شده تزئیناتی همچون سرلوح مذهب، جداول، کتیبه، دندان‌موشی، و تشعیر داشتند. همچنین، با توجه به زیبانویسی در ۹ عدد (۹۰ درصد) نسخه‌های مورد بررسی و وجود درجه کیفی عالی تا ممتاز در ۷ عدد (۷۰ درصد) آنها حسن خط و زیبانویسی در نسخه‌های خطی کانون دیوانی تأیید می‌شود.

با بررسی انجامه در نسخه‌های کانون دیوانی (جدول ۷) مشاهده شد که در آداب کتابت انجامه این کانون، نسخه مأخوذ مورد نظر کاتب نبوده، شکل انجامه در این کانون به صورت دفتری بوده، و نیمی از نسخه‌های خطی دارای جمله دعایی بوده‌اند. در ۴ عدد (۴۰ درصد) کاتبان تاریخ کامل اتمام کتابت را ذکر کرده‌اند.

جدول ۷. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دیوانی

تاریخ انجامه		جمله دعایی		شکل انجامه (دفتری)	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۴۰	۴	۵۰	۵	۸۰	۸

• ویژگی نسخ کانون وراقان

با بررسی نسخه‌های خطی می‌توان به این نتیجه رسید که برخی نسخه‌های خطی توسط افرادی انجام یافته که شغل‌شان کتابت و استنساخ نسخه‌های خطی بوده است. این کاتبان معمولاً در نامشان لفظ کاتب به کار رفته یا توسط سفارش‌دهنده‌ای اقدام به کتابت می‌کردند. در جدول ۸ ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون وراقان ارائه شده است.

جدول ۸. توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون وراقان

رکابه		تصحیح و مقابله		غلط املائی		اختصارنویسی		تندنویسی		زیبانویسی		خط خوش	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۸۳	۵	۸۳	۵	۱۰۰	۶	۵۰	۳	۳۳	۲	۶۷	۴	۶۷	۴

طبق جدول ۸ می‌توان به این یافته‌ها پی برد: (۱) وجود غلط املائی در کلیه نسخه‌های خطی؛ (۲) توجه به زیبایی و خوش خطی در ۴ عدد (۴۰ درصد) نسخه‌ها؛

۳) اختصارنویسی در نیمی از نسخه‌ها؛ ۴) تندنویسی در ۲ عدد (۳۳ درصد) از نسخه‌های کتابت‌شده که حاکی از بیت‌نویسی^۱ و تندنویسی کاتبی حرفه‌ای است که برای معیشت به کتابت می‌پرداخته است. در جدول ۹ ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون وراقان ارائه شده است.

جدول ۹. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون وراقان

تاریخ انجامه		جمله دعایی		شکل انجامه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
۳۳	۲	۵۰	۳	۱۰۰	۶

در جدول ۹ می‌توان مشاهده کرد که در این کانون جمله دعایی در نیمی از انجامه‌ها وجود داشته و شکل انجامه در این کانون به صورت مثلثی و در ۲ عدد (۳۳ درصد) نسخه‌ها تاریخ کامل (روز، ماه، و سال) اتمام کتابت ذکر شده است.

نتیجه‌گیری

خراسان بزرگ در طول تاریخ از مراکز گسترش علم و فرهنگ اسلامی بوده و هزاران نسخه خطی در آن تألیف و کتابت شده است. دوره تیموریان (۷۸۲ تا ۹۱۱ ق.) یکی از اعصار زرین تاریخ خراسان، بلکه فلات ایران است (ناصری داوودی، ۱۳۷۸، ص ۱۱). در نسخه‌نویسی این دوره، خط نسخ از اسلوب کهن دوره شد و طرزی کاملاً زیبا یافت. در این دوره، شعر فارسی گسترش یافت. به گفته صفا (۱۳۶۴)، ج ۴، ص ۱۱۰) از میزان تألیفات به زبان عربی کاسته شد و شمار کتاب‌های فارسی در حوزه ادبی افزون گشت. ویژگی‌های نسخه‌نویسی کانون نسخه‌پردازی دوره تیموریان توسط صفویان و شیبانیان در بخارا، تبریز و هرات ادامه پیدا کرد. صفویان، بانی وحدت سیاسی، مذهبی و نظامی ایران شدند و در قلمرو اجتماعی نوعی یکپارچگی و مسئولیتی واحد در میان مردم ایران پدید آوردند. نخستین عامل عمده در ایجاد وحدت این دوره گرایش مردم ایران به مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی دولتی بود.

در پژوهش حاضر مشخص شد که بیشتر نسخه‌های خطی را می‌توان با توجه به اهداف کتابت و استنساخ در سه کانون نسخه‌نویسی دانشمندان، دیوانی، و وراقان طبقه‌بندی کرد.

۱. اصطلاحی در کتابت نسخه‌های خطی است. به نقل از افشار، مفهومی است که دستمزد کاتبان مشخص می‌گردید و ناچار بودند که به اصطلاح «سطر پر» کتابت کنند (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص ۶).

هرکدام از کانون‌های نسخه‌نویسی با توجه به اهداف کتابت و استنساخ آداب ویژه‌ای داشتند. در این پژوهش با واکاوی نسخه‌های خطی، آداب کتابت در هرکدام از کانون‌ها شناسایی شد که در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، نتایج زیر به دست آمد:

۱. **کانون دانشمندان:** درباره این کانون، قمی (۱۳۵۸ق.) از نقش علما در کتابت و مایل هروی (۱۳۸۰) از عدم وجود نسخه‌های هنری و وجود متون مضبوط و استوار در این کانون یاد کرده است. این نظر با مشاهده نکردن نسخه‌های هنری و دارای اغلاط بسیار تأیید شد. ویژگی دیگر این کانون را بشری (۱۳۹۰) گواهی نظارت بر کتابت و استنساخ یاد کرده است. درصد بالای گواهی‌های تصحیح و شرح عبارات آن را تأیید می‌کند و می‌توان نتیجه گرفت که نسخه‌های این کانون دارای حاشیه‌هایی است که در انگیزه‌های شکل‌گیری این کانون (تعلیم و تربیت) نقش دارد.

۲. **کانون دیوانی:** نجیب اوغلو (۱۳۸۹) و مایل هروی (۱۳۷۲) مشخص کردند که دو کانون مهم دارالسلطنه هرات (شاهرخ و حسین بايقرا) و مشهد (ابراهیم میرزا) از مراکز مهم حکومتی در دوره‌های تیموری و صفوی است که در آنها نسخه‌های مصور و هنری تهیه می‌شده است. در این پژوهش، نسخه‌ای از دربار سلطنتی مشهد شناسایی نشد. با بررسی یافته‌های به دست آمده و درصد فراوانی بالای متغیرهای زیبانویسی، کیفیت خط و تزیینات می‌توان به این نتیجه رسید که هدف اصلی نسخه‌های کتابت‌شده در این کانون، زیبایی است، بنابراین، وجود نسخه‌های مصور و هنری در این کانون تأیید شد.

۳. **کانون وراقان:** ویژگی‌های این کانون با روایتی از دولت‌شاه (۱۳۶۶) از تخصصی شدن امور در این کانون و نظر متوارکی سورکی (۱۳۸۴) و مایل هروی (۱۳۶۹) مبنی بر وجود نسخه‌های آرایشی و توجه کاتبان به زیبایی و هنر، با توجه به یافته‌های پژوهش همچون زیبانویسی و کیفیت خوش کاتبان تأیید شد، ولی بی‌توجهی به تصحیح (مایل هروی، ۱۳۶۹) و تندنویسی کاتبان (وفادار مرادی، ۱۳۸۰) با توجه به یافته‌های این پژوهش تأیید نشد. در کانون وراقان دوره‌های تیموری و صفوی به حسن و کیفیت خط به جهت دریافت اجرت مناسب توجه می‌شده است.

همچنین، مشخصات انجامه به‌طور کامل در تمام نسخه‌های خطی کانون‌های مورد بررسی قابل مشاهده نیستند و ذکر نسخه مأخوذ دارای کمترین فراوانی است.

مآخذ

- افشار، ایرج (۱۳۴۷). نسخه خطی مظهر فکر و هنر ایرانی. هنر و مردم، ۷ (۷۳)، ۴-۷.
- بشری، جواد (۱۳۹۰). آراستن آغاز و انجام دستنویس به خط مؤلف. نامه بهارستان، ۱۲ (۱۹ و ۱۸)، ۹۳-۱۰۰.
- پسندیده، محمود (۱۳۸۵). حوزه علمیه خراسان (ج ۱، محمد واعظزاده خراسانی، مقدمه‌نویس). مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- خواجه‌گی اصفهانی، محمد معصوم (۱۳۶۸). خلاصه السیر تاریخ روزگار شاه صفی صفوی (ایرج افشار، مصحح). تهران: علمی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۲۴). رجال کتاب حبیب السیر: از حمله مغول تا مرگ شاه اسماعیل (عبدالحسین نوایی، گردآورنده). تهران: شرکت سهامی چاپ.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۳۳). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (ج ۳، جلال‌الدین همایی، مقدمه‌نویس و محمد دبیر سیاقی، مصحح). تهران: خیام.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۸). مکارم الاخلاق: شرح احوال و زندگانی امیرعلی شیرنویسی (محمداکبر عشیق، مصحح). تهران: آینه میراث.
- دولت‌شاه، دولت‌شاه بن بختی‌شاه (۱۳۶۶). تذکره الشعراء (محمد رمضان، مترجم). تهران: پدیده.
- زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات (محمد کاظم امام، مصحح، حواشی و تعلیقات). تهران: دانشگاه تهران.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۴۲). مطلع سعدین و مجمع بحرین. (محمد شفیع، مصحح). لاهور: ستاره.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۴). تاریخ ادبیات در ایران (ج ۴). تهران: فردوسی.
- فدائی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- قمی، عباس (۱۳۵۸ق.). الکنی و الانقلاب (ج ۱). [نجف]: صیدامطبعه العرفان.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). کتاب آرایه در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- متواری سورکی، پروین (۱۳۸۴). خزائن مکتوب: از وقف کتاب تا کتابخانه‌های وقفی.

تهران: پیام‌رسان.

ناصری داوودی، عبدالجید (۱۳۷۸). تشیع در خراسان، عهد تیموریان. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
نجیب اوغلو، گل رو (۱۳۸۹). هندسه و تزیین در معماری اسلامی: طومار توقایی (مهرداد قیومی بیدهندي، مترجم). تهران: انتشارات روزنه.
وفادار مرادی، محمد (۱۳۸۰). آیین کتابت در نسخه‌های خطی قرن ۷ تا ۹ ه.ق. در کتابخانه آستان قدس رضوی. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۴ (۲)، ۷۱-۸۰.

استناد به این مقاله:

توسلی، وحید؛ عظیمی، حبيب الله (۱۳۹۶). کانون‌ها و ویژگی‌های کتابت در خراسان بزرگ: دوره تیموریان و صفویان. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۱ (۴)، ۱۹۳-۲۰۶.